

УКРАЇНСЬКІ ІНТЕРФЕРЕМИ В ПЕРЕКЛАДАХ СИМОНА ТОДОРСЬКОГО

Насенко Галина

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
halynanaienko@gmail.com

До регіональних явищ церковнослов'янської мови як мови «культивованої» належить зокрема «дихотомія московсько-західноруська (московсько-південно-західноруська)» [Кривко 2015: 5]. Традицію І. Огієнка щодо вивчення української редакції церковнослов'янської мови продовжено в дослідженнях акцентуації й лексики [Гнатюк 2015], розвитку морфологічної системи [Білих 2016]. Проблема редагування, справи і змін у конкуренції між редакціями церковнослов'янської мови, що виникала в період активної взаємодії Мелетієвої редакції з московською (II половина XVII ст. – XVIII ст.), присвячено останнім часом декілька помітних праць.

Детально показав відмінності між мовою кількох київських видань «Синопису» М. Мозер. Він, зокрема, констатував, що «численні виправлення у площині правопису та морфології спрямовані на усунення помилок та специфічних українських форм із церковнослов'янського тексту» [Мозер 2008 а: 221].

Навіть багаторічна практика переробки тексту не позбавила його цілком від українських вкраплень: «Доки «Синопис» друковано в Києві, його мова містила силу українських інтерферем. То була пізньоцерковнослов'янська мова української редакції <...> в усякому разі, можна констатувати істотну «деукраїнізацію» мови «Синопису» від його найвпливовішого третього київського видання 1681 до ювілейного петербурзького 1774 р. а втім, навіть у варіанті 1774 р. залишилися деякі українські інтерфедеми — й це гармоніює з тим загальним, начебто «природним» перебігом справ, який поглинав тексти українських авторів, що переїхали до Москви чи Санкт-Петербурга та спричинилися до вироблення «загальноросійської» культури та слов'яноноруської, тобто так само «загальноросійської» мови» [Мозер 2008б: 277– 278].

Тяжіння до церковнослов'янського відповідника відзначає й О. Ніка [Ніка 2018: 247], досліджуючи правки в рукописі збірки А. Радивиловського «Вѣнецъ Христовъ», який готувався до друку в II половині XVII ст.

На прикладі мовленнєвої практики М. Ханенка А. Даниленко детально проілюстрував зміни мовної свідомості українців, які перебували на службі в Російській імперії XVIII ст. Та чи та міра українізмів у мові листування Ханенка посутньо визначалася конкретною суспільною ситуацією. Важливим для нас є висновок про те, що літературна мова доби Гетьманату — це «той самий язык славенській, який у Львові, Острозі та Києві вивчали Ханенко та його предки, зокрема гетьман Михайло Ханенко (Правобережна Україна, 1669/70–1674). Так само це була та сама мова, яку Захарія Копистенський поставив на рівні з грецькою, оцінюючи обидві мови вище за латинську <...> Єдина відмінність у літературній мові, якою користувалося покоління Ханенка, здавалася кількісною, а не якісною, оскільки в більш офіційних ситуаціях мова була забарвлена більшою кількістю русизмів (*славеноросійський язык*), а в менш бюрократичному спілкуванні — більшою кількістю українізмів (*славеноросійський язык*), які інколи збігалися з простомовними елементами (*простая мова*)» [Danylenko2007: 230].

Як поступово змінювалася церковнослов'янська мова, можна простежити за правками в рукописі «Алфавіту Духовного» Ісаї Копинського, який готувався до друку 1710 року.

Створений до 1640 р., текст поширювався в списках аж до початку XVIII століття, аж поки був надрукований у типографії Києво-Печерської Лаври.

Окремі відхилення від норми церковнослов'янської мови вказують на риси живого мовлення (можливо, переписувача): плутання **и** та **ы**: *познави(й)* бо хто истинно себе, позна Б҃га, и *познави(й)* Б҃га, позна себе (АД 1, арк. 48); Рекохомъ, яко пе(р)вѣ(й)шая *вына* (АД 1, арк. 49), Ничтоже *навикнути* можетъ (АД 1, арк. 52), написання ги, ки, хи: уме(р)щвляются *плотьскія* похоти (АД 1, арк. 51); Ра(з)личными *языки* глахѸ...(АД 1, арк. 52); із морфологічних показників вживання — флексії -у в Р. в. одн. іменників чоловічого роду: Сего ради точію тшанія и *по(д)вигу* по(т)реба естъ (АД 1, арк. 52). На окремих сторінках зроблено виправлення червоним чорнилом, правки стосуються замін окремих українських інтерферем:

– закінчень іменників чол. роду: по мѣрѣ по(д)вига и *трудоу* (закреслено **у**, по верху надписано **а**) (АД 1, арк. 51); яко же и в *раю* (закреслено **ю**, зверху написано **и**) адаму (АД 1, арк. 49);

– написання **ѣ** та **и** чи **і**: *донелѣ* (закреслено **ѣ**, написано **и**) же не познаетъ *первіе* (закреслено **і**, вставлено **ѣ**) себе, не познаетъ же совершенѣ себе, *донелѣ* (закреслено **ѣ**, написано **и**) же не при(й)детъ во по(з)наніе твари (АД 1, арк. 48).

У тексті стародруку 1710 р. такі інтерфереди зберігаються дуже рідко, це переважно плутання літер **и** та **ы** на місці етимологічних *і та *у: не на *тисаща*, или двѣ или три *тисащи* лѣтъ (АД, арк. 6); донелѣ не прійдетъ *зыма* (АД, арк. 165). Це яскраво виявляється у флексіях імеників: Тебе ради *свѣры*, *скоти*, *птицы* пернаты (АД, арк. 6), зокрема в позиціях після задньоязикових: И инѣми глаголю *языки* (АД, арк. 31).

На вимову етимологічного [ѣ] як [і] вказують написання на місці **ѣ** літери і та **и** чи навпаки: не познаетъ *первѣе* себе: не познаетъ же совершенѣ себе, донелѣ не прійдетъ // *первіе* въ познаніе твари (АД, арк. 19–19 зв); потолику *процвѣтаетъ* и во(з)растаетъ истиненѣ разѸм(ѣ) (АД, арк. 27); ниже на(д) иными *гордѣтиса* (АД, арк. 82 зв).

Послідовно передається явище ствердіння шиплячих: Но на *лучшее* преселеніе переходимъ; ко(н)ца не *имущыа* (АД, арк. 6); оцта и *желчы* вкуси (АД, арк. 7); И всака *вещѣ* (АД, арк. 31); слику познаваетъ свою *немощѣ* (АД, арк. 32); И насытишиса Бж(с)венныа *пищы* (АД, арк. 39).

Фіксуються також нові форми прийменників, що виникли шляхом асимілятивних змін: чистоты цѣлом(д)рїа *образѣ* з себе показавшему (АД, арк. 52 зв).

Збережені українською мовою праслов'янські форми закінчень іменників жіночого роду в О.в.: *дишею* же пребываемъ въ вѣки (АД, арк. 6); Непрелѣщайсѣ *лѣпотою* и *поставою*, и прекрасны(м) лице(м) (АД, арк. 50 зв), форм Р. в. іменників чоловічого роду: кромѣ труда, и зѣлнаго *подвигу* (АД, арк. 25); Д.в. іменників чоловічого роду: и соединенїа разумомъ *Г(с)двѣ* (АД, арк. 28 зв).

До спільних явищ граматичних систем відносять також наявність кличного відмінка іменників: Не завиди *члвѣче* ни единому (АД, арк. 127 зв); вживання коротких форм прикметників та дієприкметників у предикативній функції: Любо(в) Бжїа ненасытима є(ст), желаніе его непрестаемо, всю дшу *свѣтлу*, *зрачну*, *просвѣщен(н)у*, *радостну*, *веселу*, *бе(з)страстну*, *бе(з)печалну*, *нелѣностну*, не оунылутвори(т) (АД, арк. 123) та форм інфінітива на -ти: подобаєть *оучитиса* (АД, арк. 21), Се едино може(т) насъ *присоединати* Бгови (АД, арк. 147).

Трапляються нечисленні лексичні українізми: *даруетъ* ти крѣпо(ст), здоровіе, живить тѣ...ѿ тебѣ *дѣетъ*...(АД, арк. 6 зв); *оцта* и желчы вкуси...(АД, арк. 7); зачинає(т) *начато(к)* дѣа (АД, арк. 24); ѿ(т)всюду сѣти, ѿ(т)всюду *тенета* (АД, арк. 48); кокошъ бо ѿ изнесенїи своего яйца, абїе пре(д) всѣми возглашаетъ, и велехваласѣ *їдаче(т)*, яко изнесе *яйце* (АД, арк. 73); Мірѣ сей сѣ почитанїи своими, пр(с)но обрѣщателенъ оустроєнъ є(ст). якоже *коло млыновое* (АД, арк. 80); ибо онъ плачѣ *Прабабы* Євы оустави Воскр(с)ніємъ свои(м) (АД, арк. 137); с велїим разсмотреніем(м) *дѣй* (АД, арк. 138 зв).

Окремі запозичення середньоукраїнського періоду характеризують лексичну систему в цілому: *ина даскаліа члвѣческаа*, *ина же Бжіа* (АД, арк. 30); *яко в тѣмпаѣ въ оумерщвленномъ тѣлеси* (АД, арк. 34 зв) [Наєнко 2014: 102–103].

Ці дослідження й приклади показують, що українські інтерфедеми з тією чи іншою мірою інтенсивності присутні в церковнослов'янських текстах початку XVIII століття, і орієнтація на «загальноросійського адресата» аж ніяк не унеможливлювала їх присутності.

Діяльність Симона Тодорського припадає на початок нового етапу в розвитку української літературної мови: пізнього середньоукраїнського, який розпочинають чи з 1709, чи з 1722 р. Загальноприйнятою вважається думка про формування нової української мови на народній основі у XVIII ст. як поступовий процес перевтілення «простої мови», що вбирала в себе діалектні елементи південно-східного наріччя [Передрієнко 1979].

За визначенням Юрія Шевельова, пізньосередньоукраїнської доби (1709–1818) церковнослов'янська мова свої впливові позиції поступово втрачала. На підпольських, а від 1772 р. австро-угорських українських теренах Мелетієва редакція церковнослов'янської звелася на мішанку або з «простою мовою», сповненою численних полонізмів, або з локальними говірковими рисами. До середини XVIII ст. сконтамінований *язык славенороскій* уживався ще в Євангеліях, святому письмі, казаннях і літописах. Тим часом на підросійських землях він поступово сходить на російську редакцію церковнослов'янської мови [Шевчук 1946, Шерех 1951, Шевельов 2002, Danulyenko 2007]. У XVIII ст. різко знизила свою активність «проста мова» і в науковому дискурсі, витіснена з академічної царини церковнослов'янською мовою російської редакції [Наєнко 2014].

Тут покажемо українські інтерфедеми в тексті перекладу Симоном Тодорським головної книги пієтистів: «Чтири книги о истинном христіанствѣ» Й. Арндта, опублікованому в Галле 1735 р. [Арндт 1735]. Приклади наводимо лише з перших сторінок передмов до видання. З-поміж них привертають увагу такі відхилення від норм орфографії, що можуть бути зумовлені впливом комплексу ознак української мови. Їх фіксацію в текстах давньоукраїнського походження неодноразово описано й прокоментовано як прояви взаємодії системи живої розмовної мови і норм церковнослов'янської мови.

Дослідниця мови перекладів Симона Тодорського Т. Челбаєва [Челбаєва 2016: 184] зауважує, що фонетичні українізми в його текстах мають характер неусвідомлених, натомість функціонування форм дієслова в різних підсортах текстів вказує на усвідомлену настанову автора перекладу на створення «загальнозрозумілої» простої мови. Не заперечуючи щодо стилістичної маркованості форм дієслова, покажемо, що українізмів у мові перекладу набагато більше. Це дає підстави зробити висновок про те, що «неусвідомлено» С. Тодорський вживає не окремі елементи-інтерфедеми, а засвоєну ним у час навчання південно-західноруську (українську) редакцію церковнослов'янської мови.

З-поміж фонетичних рис відзначимо такі.

Оскільки повноголос є протоукраїнською фонетичною зміною, в писемності ці форми з'являються з найранішого часу [Шевельов 2002: 129]: *не точію черезъ латинскои переводъ... но и чрезъ преводы на инииіи европскіи языки* (Арндт 1735, 3).

Написання ги, ки, хи: *книги* (2); *книги* (3), *зъ великимъ прилѣжаніємъ* (4), *со всакимъ* (16), *жестокихъ* (16), *аки бы богословіа...* (9). Це чи не найперша з-поміж давньоукраїнських звукозміна, яку фіксують у київських текстах з кінця першої чверті XII ст. [Шевельов 2002: 299].

З певною мірою вірогідності явища переходу *i>у *u>у простежуються у пам'ятках зі зламів XIII — XIV ст. [Шевельов 2002: 481]. Плутання літер і — и — ѣ належить до найчастотніших відхилень: *различнихъ* (2 нен), *между таковыми духовными* (2), *чтири книги* (2), *въ которихъ* (2), *тысящи всихъ книгъ* (2), *между самими* (3), *высоконаученихъ людей* (9), *воздыхати* (10); *предъ котормъ* (12), *остатнимъ* (12), *изъ вѣри терпеніе* (14); *ридайте* (17); *ω(t)крыетсѧ* (3), *много мерзостей и беззаконіи кріетсѧ* (16).

Ствердіння [r']: *книжица сіа моа намѣраетса* (10), *покараетса и подвергаетса богови* (14). На Поліссі ствердіння [r'] відбулося ще наприкінці доісторичного періоду, відхилення ж у правописі непереривно триває аж до XVIII ст. [Шевельов 2002: 250, 252].

Найранішим свідченням ствердіння шиплячих є свідчення переходу [e] в [o]: *въ чомъ истинное христіанство* (7), *лучшее есть...* (10), *дражайшее* (15), *въ сердцѣ нашомъ* (8). Такі приклади відомі дослідникам як спорадичні написання в давньоукраїнському періоді, але як правописне нововведення з усією очевидністю виступають від початку середньоукраїнського періоду [Шевельов 2002: 203].

Диспалаталізація шиплячих передається написанням літер на позначення непередніх голосних: *по бозѣ ревнующи мужѣ* (1), *такую вещь прамѡ начати* (2), *надлежащее* (2), *ѡ глубочайшомъ растлѣнїи* (4); *общомъ спасителѣ мїра* (4), *проистѣкающомъ* (4), *въ чомъ истинное христіанство* (7), *божый страхъ* (14), *называющыиса* (4); *прїемлющыи* (4); *вещъ* (16).

Ствердіння губних в абсолютному кінці слова: *любовѣ къ ближнему* (5), *любовѣ* (15); пор. у формах М.в. укр.: *въ церквахъ Лютеранскихъ* (2). Як відомо, цю зміну датують ще з середини XII — до XV ст. [Шевельов 2002: 460].

Новий [l'] після губних: *римляно папистами* (3); *которїи стѣло люблять поманутїа книги* (2).

Поодинокі випадки плутання **Ѣ з и** вказують на вимову його як [i] при одночасному дотриманні традиції написання його в етимологічно правильних позиціях, пор.: *растлился* (4); пор.: *ѡ глубочайшомъ растлѣнїи* (4); *зѣ великимъ прилѣжанїемъ* (4), більш виразно — в закінченнях іменників.

Із чергуванням [u] // [v], спричиненим занепадом ерів, слід пов'язувати написання *ввесь*: *хоташе богъ ввесь въ челоуѣка вселитиса* (10).

До наслідків занепаду ерів належать відображення асимілятивних змін у прикметниковому суфіксі — ьск-: *дацкыи, французскыи* (3), *зѣ нѣмецкаго* на рускый языкъ (5).

З-поміж морфологічних ознак відзначимо такі.

Закінчення іменників чоловічого роду -ови, -еви, -евѣ в Д.в. однини різних типів колишніх відмін належить до визначальних характеристик української мови [Жовтобрюх, Молдован 2005: 514]: *возлюбленному ѡ господѣ читателеви* (1), *примѣрови святаго его житїа* (10), *и мїрови сему сообразнаго* (11), *Богови* (3), *сообразное богови триипостасному* (2), *единому богови подобаєт всакаа честь* (5), *Но былѣ бы богъ единѣ челоуѣкови славою* (9), *и мїрови сему сообразнаго* (11), *обѡа же сіа духови сватому чрезъ слово божїе творити въ насѣ подобаєт* (17), *хищному волкови, лдовитому черву и василискови* (18).

Форми з закінченням -евѣ свідчать про вимову **Ѣ** як [i]: *тогдаже челоуѣкъ совѣстѣмъ предаєтса боговѣ* (6 – 7), *егда челоуѣкъ боговѣ противитса* (10).

Проте варіантність у Д.в. зберігається: *челоуѣку неподобаше быти богомъ* (6); *вси свѣрїє челоуѣкови покарахуса* (5).

Вживання прийменника з як результат асиміляції після втрати зредукованих: *зѣ нѣмецкаго іазыка на рускый (титул), зѣ великимъ усердїемъ ихъ читають* (2), *зѣ свѣщеннаго писанїа* (4); *молиса богу зѣ нами* (6), *зразумѣтиса зѣ паденїа и грѣха* (12).

Типовим є закінчення -мо в 1 ос. мн. теп. і майб. часу: *имѣемѡ вѣдомости* (3), *возможемѡ быти безопасными* (12); *примѣрѣ сего имѣемѡ въ господѣ нашемъ їисусѣ христѣ* (7).

Збереження закінчення –у в ім. Р.в. одн. чол. роду: *челоуѣческаго роду* (4); збереження кличного відмінка: *возлюбленный читателю* (5), форм двоїни: *предѣ очима* (13); форм займенників: *кто постидитса мене* (11 нен), *да просвѣтитъ же богъ всихъ насѣ духомъ своимъ свѣтымъ* (18).

Вживаються також типові для попередніх періодів форми прислівників: *добрѣ имѣши употреблѣти* (13), *потреба разнствѣє ихъ добрѣ вѣдати* (15).

З-поміж інших фіксуються також лексичні українізми: *но потреба весма* (1), *преводи на ииийи европскій языки* (3); *потреба сердцу, уму и чувствамъ премѣнитися* (8), *гладь и моровое повѣтра* (12 нен), *потреба ей чрезъ плоды показатися* (13).

У своїй сукупності приклади українізмів не справляють враження «випадкових»: вони цілісно відображають характерні ознаки фонологічної й граматичної підсистем української мови. Оскільки їх фіксують як притаманні всім українським текстам різного походження від самого початку писемного періоду, коли не існувало настанови на «загальноросійського» адресата, заувага щодо «випадковості» цих інтерферем втрачає статус аргументу. Це означає, що орієнтація на читача в усій імперії аж ніяк не впливала на їх присутність / несутність. Це дає підстави зробити висновок про те, що «неусвідомлено» С. Тодорський вживає не окремі елементи-інтерфеми, а засвоєну ним учас навчання в Києво-Могилянській академії південно-західноруську (українську) редакцію церковнослов'янської мови.

Література

А р н д т 1735: Арндт, И.: Чтири книги ѿ истинномъ Христіанствѣ. Waisenhausdruckerei, Halle 1735. Buch. 1, 18, 418 S.; Buch. 2, 419-1004 S.; Buch. 3, 1005-1140 S.; Buch. 4. 1141-1400, 24 S.

Б і л и х 2016: Білих, О.П.: Словозміна в церковнослов'янській мові української редакції (кінець XVI — XVII ст.), ФОП Александрова М.В. Кіровоград 2016.

Г н а т ю к 2015: Гнатюк, Л.П.: Варіативний складник мовної свідомості українців: історико-лінгвістичний вимір. In: Мовознавство 2015. № 2, с. 86–96.

Ж о в т о б р ю х , М о л д о в а н 2005: Жовтобрюх, М.А., Молдован, А.М.: Украинский язык. In: Языки мира. Славянские языки. Academia Москва 2005, с. 513–548.

К р и в к о 2015: Кривко, Р.Н.: Очерки языка древних церковнославянских рукописей. Индрик, Москва 2015.

М о з е р 2008а: Мозер, М.: До питання про генезу давньоруського мовного та історичного міту в київському «Синописі». In: Мозер М. Причинки до історії української мови. Харківське історико-філол. т-во, Харків 2008. с. 162–222.

М о з е р 2008б: Мозер, М.: Санкт-петербурзька “деукраїнізація” мови «Синопису». In: Мозер М. Причинки до історії української мови. Харківське історико-філол. т-во, Харків 2008, с. 223–279.

Н а є н к о 2014: Наєнко, Г. М.: Структурно-семантичні та функціональні параметри староукраїнського наукового тексту XVI – XVIII ст. Дисертація на здобуття наук. ступеня докт. філол.н. Рукопис. Київ 2014.

Н і к а 2018: Ніка, О.: Проповідницький дискурс і зміни в цитаціях (на основі збірки «Вѣнецъ Хвъ» Антонія Радивиловського. In: IX Міжнародний симпозіум україністів. Мовознавство. 36. наук. статей (до 100-ліття Національної академії наук України). Видавництво ІМФЕ Київ, 2018, с. 239–248.

П е р е д р і є н к о 1979: Передрієнко, В. А.: Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі. Наукова думка, Київ 1979.

Ч е л б а е в а 2016: Челбаева, Т.: «Русские книги» из Галле в дискурсе формирования русского литературного языка нового типа: Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie (Dr. phil.). Галле, 2016.

Ш е в е л ь о в 2002: Шевельов, Ю В.: Історична фонологія української мови. Акта, Харків 2002.

Ш е в ч у к 1946: Шевчук, Гр. Одна чи дві літературні мови? In: Рідне Слово. 1946, Ч. 3–4., с. 78–85.

Ш е р е х 1951: Шерех, Ю.: Нарис сучасної української літературної мови. Наукове Товариство ім. Шевченка. Бібліотека Українознавства. Ч. 3. Мюнхен, 1951.

Д а н у л е н к о 2007: Danylenko, A.: Mykola Khanenko: «With a dispatch of seven cucumbers fresh...»: A case study of linguistic mentality in the eighteenth-century Hetmanate. In: Harvard Ukrainian Studies. Vol. 29/1-4: Ukrainian Philology and Linguistics in the Twenty-first Century, ed. by Michael S. Flier. 2007, p. 225–256.

Умовні скорочення назв джерел

А Д : [Ісайя Копинський]. Алфавить дховны(й), в' по(л)зи Іноко(м) и мірским', Їгоуго(д)нѣ жити хотащы(м), написанный. Типографія Києво-Печерської Лаври, Київ 1710.

А Д 1 : Алфавить Дховній в наказаніє Комуждо И поощреніє САМОГО СЕБЕ. Рукописний збірник початку XVIII ст. Арк. 46–88 зв. Київ, Інститут рукопису ЦНБ В.

Summary

The paper deals with the interrelation between the recensions of the early 18th century-Church Slavonic. The author views mistakes and slips of pen in the output of Symon Todorsky, in particular his 1735 translation of Johann Arndt's *Vier Bücher vom wahren Christentum* (1605–09; “Four Books on True Christianity”), as the representative features of the Ukrainian language of that period. The author argues that Todorsky unwittingly employed the western Ruthenian (Ukrainian) recension of Church Slavonic that he had learnt during his studies at the Kyiv-Mohyla Academy.

Key words: history of the Ukrainian language of 18 century, Church Slavonic language, Ukrainian variant of the Church Slavonic language, German translation, Simon Todorsky.